

Катерина БУГАЙЧУК

ЖІНОЧІ МІФОЛОГІЧНІ ОБРАЗИ У ТВОРЧОСТІ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА

У статті розглядається процес творення культурного міфу української жіночності у творах Валерія Шевчука.

Ключові слова: міфологізм, демонічність, жіночі персонажі.

Поняття художнього міфологізму визначають як безпосереднє звернення до міфології або як нову міфотворчість, тобто створення узагальнювальних образів, подібних чимось до міфу — літературних аналогів міфу. Міф не винаходиться, а запозичується з метою переосмислення. Міфологізація жіночих образів — спадок культу родючості, матриархату, епохи палеолітичних венер, племен амазонок. Із психологічної точки зору, міфологічні образи жінок втілюють тіньовий бік людської психіки.

У пошуку культурної самототожності Валерій Шевчук переносить конфлікт між жіночим та чоловічим началом у сферу міфомислення та площину гри культурними (і культурологічними) значеннями та алюзіями, тобто створює культурний міф української жіночності. Цей міфотворчий аспект не був предметом спеціального дослідження, відтак потребує детальнішого розгляду.

Образ демонічної жінки в творчості Валерія Шевчука вже привертав увагу дослідників. Про міфологізм творчості письменника писали Оксана Сліпушко та Олена Месевря. Наталя Городнюк та Олена Логвиненко розглядали образ жінки-змії на матеріалі однойменної повісті [9]. Володимир Даниленко потрактував пізні повісті Шевчука в дусі архетипної критики та юнґіанства, аналізуючи образи жіноцтва як втілення архетипу Аніми [10], що, на наш погляд, є одним з найбільш продуктивних напрямів вивчення цієї проблеми.

Для творчості Валерія Шевчука характерними є постаті жінок, котрі володіють містичною, чарівницькою силою, яку застосовують, звичайно, проти чоловіків. У цих образах виступають «фатальні жінки», які обов'язково роблять чоловіка нещасним, чарами схиляючи до статевих стосунків. Такими є жінка-змія, дівчина-птаха, дівчата-ткалі, горбунка Зоя, Муся, а також бита бісом плоті Годоська, від якої той біс переходить до чоловіка, Климентія Зіновієва.

Сюжет повісті «Жінка-змія» — взаємини між героєм і жінкою-змією, в основі якого лежить давня причорноморська легенда про стосунки Геракла та змієної діви, прародительки скіфів. Письменник акцентує увагу на зооантропоморфному вигляді своєї

героїні, про що свідчить ряд постійно повторюваних паралелей (поява жінки викликає появу змії і навпаки), а також кульмінаційний епізод спокуси, коли героїня з'являється в образі змії, а потім перетворюється на жінку. Змієнога діва – це автохтонне божество нижнього світу, у зміїній атрибутиці якого легко прочитується визнаний більшістю дослідників зв'язок з водою, землею, родючістю і ширше – жіночою животворчою силою. Вона завжди з'являється біля води (змії, як правило, хранительки джерел і водоймищ) і, зокрема, там, де немає проходу для звичайної людини (багниста місцина). Героїня втілює природну стихію: перше, на що звертає увагу герой, розглядаючи її, – це природна грація, цілком відмінна від вишкolu манекенниць.

У повісті Шевчука жінка-змія сидить на дереві над водою, що символізує поєднання двох начал: чоловічого (дерево) і жіночого (змія), – у міфології це прообраз Адама і Єви. Це значення увиразнюється в тексті присутністю водної стихії як животворного начала.

Як пише Сімона де Бовуар, «жінка минулих часів, не будучи сильнішою фізично, могла вселяти страх у чоловіків завдяки чарівництву, зокрема відьмацтву» [Цит. за: 1, с. 42]. Маланка, героїня «Відьми» постає дівчиною незвичайної вроди: «Зоріли темні морочні очі і біля них зарубеніли чудові вуста. Волосся розсипалося по плечах, хоч за мить [Твардовський] побачив, що воно заплетене; вся її постать наче виринула з-під землі» [8, с. 268]. Меланка – вчена відьма, і поле діяльності її надзвичайно широке: може «напустити мор, позбавити корів молока, [...] наслати град, що виб'є панові посіви, й наслати на пана жаб, [...] попортити коні, корови, кури й пси» [8, с. 269]. Очевидно, автор дотримується думки про те, що в народній демонології вчені відьми завжди бувають лихі, на відміну від родимих, які багато знають, але нікому не шкодять і навіть помагають людям своїм знахарством. Тому Меланка вже з самого початку «запрограмована» вчинити зло. Щоправда, довгий час вона утримується від цього, а її відьомські чари зводяться до нічних прогулянок з коровою: «Ішли через подвір'я – гола відьма й мовчазна, тиха корова. Ступали, наче сонні, немов сковував їх місяць» [8, с. 270]. І лише після того, як пан Твардовський охолов до неї, силою заволодів, доводить до відчаю і залишає напризволяще, а його винятковість і душевне благородство насправді виявляється панською знудженою забаганкою від переситу, тоді й настає час Маланчиного відьмування. Меланка пускає в душу справжнє зло: «Хай виздыхають у тебе корови, – шепотіла вона, – хай найдуть на тебе і на твій дім жаби і зжеруть тебе разом з усім майном твоїм, хай паде тобі на голову страшний мор і хай зрівняється з землею рід твій» [8, с. 273-274]. Мор справді прийшов у село, всю

вину за це звалили на Меланку, і вона мовчки прийняла її, підписавши собі смертний вирок.

Меланка не тому стала відьмою, що впустила в душу зло, а насамперед через те, що не витримала наруги і знущань над своїм еством. Підсумовуючи значення цього образу в новелі, скажемо, що відьомство є виявом зраненої жіночості, тої жіночності, якій немає місця в патріархальному суспільстві,

Не менш жорстокими виявляються наслідки дій жінок, якщо чоловіки не відповідають взаємністю на почуття прекрасної статі. Настуня з роману «Тіні зникомі» своєю неблаганністю спричинила психічні негаразди й навіть шаленство у свого чоловіка. Як зазначає С. Яковенко, найхарактерніше відчуття, що супроводжує чоловіків у стосунках з такими жінками — це страх перед тілесністю, яка нагадує про смертність людини, тому для героїв-чоловіків Валерія Шевчука статевий акт найчастіше асоціюється з процесом вмирання [1, с. 42]. Підтвердження цій думці знаходимо в інтерв'ю, у якому письменник зізнається, що «Моя незлостива іронія — продукт мого замкнутого життя... Жінка — образ світу, від якого тікають [затворники]. Жінки більш утрувлені в побут, дрібні й дрібничкові інтереси, менше прагнуть духовного, більше матеріального (в масі своїй), власне кажучи, більш практичні, що витікає з їхньої природи» [2, с. 13].

Явдоха Щербанівна, колись Максимова Береусиха, а тепер Омельянова Костюченчиха з повісті «Закон зла (Загублена у часі)» належить до троянівських жінок, що їх звать «стародавніми відьмами». Там же згадано й знамениту житомирську відьму бабу Пуцю [5, с. 323-324]. Явдоха не надбала дітей ні з жодним чоловіком; біла їх, хоч була мала й хирлява; під час тортур лиш сміялася; за словами Тодося, підсипала чоловікам трутне чи дурманне зілля; не боялася у ліс ходити; як і чоловік, випивала; була жінка зовсім не дурна.

Гальшка з повісті «Птахи з невидимого острова» подібна своєю черствістю до Явдохи, але водночас вона схожа й на ту дівчину-жінку зі снів, яка в уяві героя перетворюється у птаха, що символізує свободу, потаємні сподівання: «Дівчина — білий птах, який прилітав з невидного для людського ока острова. Коли лягав спати, вона летіла до нього безтілесно, а коли всі болячки на тілі його засинали, коли згортувалась у калачик у його ногах рабська тривога, коли припливала до нього чоловіча туга — на каторгу повільно спускався білий птах, запалювався блискуче, і, пробивши дошки й сон, проходив до нього крізь хропіння товаришів. Поступово витворювалася з птаха дівчина, спершу з людським торсом, але з крилами й пташиними ногами; лягала поруч, і від його любові вона перетворювалася у жінку справжню: крила її

ставали руками, а ноги рожевіли від запаленого в них вогню» [4, с. 203-204], «Воля...це білий птах у синьому небі» [4, с. 190], «Адже в лоні жінки-птаха вже починає жити, вже стукає в живіт дитина тих ночей — воля, яка рано чи пізно все-таки вразить заспокоєні мізки своїм криком» [4, с. 217]. У Шевчука образ птаха, за твердженням Н. Городнюк, стає середохрестям духовних цінностей, уособлюючи саму потребу пізнання для людської душі, серце, прагнення до самовдосконалення й істини, мрію. «Он вона, жінка-птах, котра відвідує невольників та самотніх» [4, с. 226]. Неспроможність впіймати птаха — ознака обмеженості, неможливості самовдосконалення [7, с. 18]. Птах — це ще не втрачена надія, розрада — «Олізарові на мент стало страшно, отож він подивився туди, де запалала чиста латка неба, — в тій латці спалахнуло раптом тіло великого птаха» [4, с. 190]. Коли останній шанс на порятунок втрачається, відбувається наступне: «Йому здалося, що поруч залопотіли, приємно обвіюючи, два білі крила — сів біля зрівлів'я білий птах. Видзьобував його вросле в ложе волосся, зривав корінці, якими він приріс до землі, і тяжко стогнав — не міг той птах перетворитись у жінку» [4, с. 249].

Разом з тим дівчина-птах є образом Олізарового серцевого болю — «Білий біль, який летить над головою, наче небачений птах у синьому, як весна, небі» [4, с. 196]. Це політ думки й фантазії — про це свідчить протиставлення чорних воронів-охоронців замкнутого простору та білого птаха волі. Як тут не згадати Сокола-Рода з міфології давніх слов'ян як Першоптаха і Першобога та птицю Гамаюн. Також в грецькій міфології геспериди — дочки Атласа, що охороняли золоті яблука, описані у 12 подвизі Геракла. Щойно Олізар мириться з обставинами, перестає боротись з рабським статусом — «І вигадана його жінка-птах раптом побридкішала й постаріла на очах його, вона аж просвітілася назкрізь» [4, с. 228-229]. Замерзла, скам'яніла душа — птах примерз до місяця; кажани здаються подібними до птахів у думках невідьника — лікаря Розенроха.

На противагу в тому ж таки оповіданні є Павучиха — образ нудьги і неволі, від яких божеволіють. «Неволя ставала наче срібне павутиння, що спливає з неба, а сонце над головою здавалося велетенським павуком, що випускало його зі свого золотого рота» [4, с. 199], «Нудьга ставала наче срібне павутиння, що спливає з неба, а сонце над головою здавалося велетенським павуком, що випускало його зі свого золотого рота» [4, с. 199]. Ця жінка має прозорі руки, плаче сірими сльозами [4, с. 197], варить напої з грибів і кори, корті змушують коритись долі, позбавляючи будь-яких прагнень і сил на боротьбу, плете сітки, лагодить їх та оберігає [4, с. 208, с. 241]. Протиставлення жінки-птаха й Павучихи

є найбільш контрастним у наступній цитаті: «Він [Олізар] хотів покликати білого птаха, хай прилетить до нього і принесе йому живої води, і це не буде той безумний напій, що його готує пані Павучиха, — це буде напій твезезячий» [4, с. 255]. Павучиха — символ спокою, що виступає стримуючим фактором: «Ви, пане, знову починаєте непокоїтися. Це вам зашкодить» (звертання до князя, лікаря, Олізара) [4, с. 243].

Використовуючи умовні форми моделювання художнього світу, Валерій Шевчук традиційні образи постаті жінки й матері як символів колоніального статусу України наповнює новими концептами. У його романі мати — не шевченківська «покритка», жертва — у ній живе дух до оновлення й зцілення [6, с. 448]. Приклад тому — жіноцтво «Дому на горі».

Образ жінки у повісті «Жінка в блакитному на сніговому тлі» сягає нетрищ підсвідомого, де, зокрема, накопичуються нереалізовані наслідок конфлікту з вимогами соціальних норм потяги, що спектрально виявляються у сні. Жінка зі знайомим і незнайомим обличчям [11, с. 151-152].

Саме у снах до героїв Валерія Шевчука приходять фатальна і містична горбунка Зоя з одноіменної повісті, маючи здатність при цьому перевтілюватися. Вона ж і є сукупністю усіх типів фатальних жінок, наявних у творчості Валерія Шевчука — *богиня* («Поводилася вона зовсім не як упосліджена почвар, а як богиня» [12, с. 29], «Прегарне обличчя її сяяло, мов у богині» [12, с. 37]), *змія* («Й очі її так само блищали, ніби бляшки, які мали на мене, а може, і на хлопців, дивний магнетичний вплив — мені здавалося, що так блищать очі змії, коли вона гіпнолізує жертву» [12, с. 28], «Кинувся до неї, а вона звинно і легко, як змія чи вуж, прослизнула у темряву» [12, с. 53]), *павучиха* («Випадало, що ми всі якось дивно потрапили на гачки горбунки Зої, усіх вона знепокоїла, і всі ми борсались у якійсь сітці, сплетеній із обриження та захоплення» [12, с. 17], «Тіло в того обличчя було павуче, роздуте, з величезним животом і тонкими, ніби стебла, руками й ногами, власне, лапами», оповідач був «Припнутий павутинням чи волоссям серед кімнати» [12, с. 58]), *відьма* («Вона вам голови крутить, а ви казитеся» (Оксана) [12, с. 29], «Да то ведьма! Недарма вона на вінику літає» (Геннадій) [12, с. 19].), *пташкою* стрибала на камінцях, легко пурхала в машину.

Цей образ створений на дисонансі, двоїстості — «Ще раз уразився з її краси й потворності, так дивно змішаних» [12, с. 31, с. 50]. Вона йшла завжди попереду чоловіків, тріумфуючи після їхнього усамітнення, і слова скривджених не вимагали додаткового підтвердження — «Коли тобі цікаво, знай: я був брутально, брутально звалтований. Утяв?» (Юрко) [12, с. 18]. Горбунка Зоя

викликає одночасно страх у чоловіків та ревності й співпереживання у жінок. Вона ж сама «не тільки покористувалася нами, як племінними бугаями, щоб завагітніти, але по-своєму зненавиділа нас» [12, с. 42], і зрештою, «Вона хотіла дитини, а не чоловіка. Мети своєї вона досягла» [12, с. 55]. Автор неодноразово вказує, що «бачив у горбунці Зої образ Смерті» [12, с. 42]. Вона була «Красіва, як сатана» (Олег) [12, с. 9], «А йшла особливо: гірко, сміливо, при цьому вся постать її *виточувала якусь енергію* — не було в ній скованості, а якась виклична виказність, ніби спеціально виставлялася: дивіться, мовляв, я така!» [12, с. 10] (Курсив наш. — К.Б.). Кожному, з ким мала статеві стосунки, приносила лише нещастя.

Своєю фатальністю на Зою схожа Муся, про яку побічно згадує автор у повісті. Кожен чоловік вмирав, щойно жінка вагітніла — так народила 4 дітей — усі дівчатка [12, с. 32-33, с. 35]. За твердженням автора «Є жінки темрявоносні, містична енергія яких вища норм, аномальна» [12, с. 34].

В одному з інтерв'ю Валерій Шевчук сказав, що «недаремно в середньовіччі саме жінку вважали посудиною диявола, — знову ж таки через незбагненність її метафізики раціональним чоловічим розумом» [2, с. 13]. Для письменника жінка — це щось занадто неосяжне, у ній він прагне віднайти глибинні риси, непомітні пересічному поглядові. На цьому й акцентується увага читача. В образі жінки-змії актуалізовано мотив спокуси відлюдника: змія пов'язана зі спокусами, що постають перед тими, хто подолав обмеженість матерії і проник у реальність чистого духу [10].

Переосмислення і творче потрактування жіночих демонічних персонажів спричинило появу нових символів, розширило естетичні та виражальні можливості образів, створило «індивідуальну міфологію» Валерія Шевчука, якій притаманна двосвітність. Жінка найчастіше постає у творах в ірреальному вимірі. Жіночі істоти, на наш погляд, наділяються міфологічними рисами, і ми можемо їх умовно поділити, застосовуючи епітети-означення, наступним чином: на відьом, жінок-павуків, жінок-птахів (тепла, натхненно-небесна, що дає свободу), жінок-змій (холодна, підступна, ворожа, земна сутність). У міфологічних жіночих образах втілено такі риси демонічної жіночості, як: зловісність, життєва мудрість, покровительство роду, сексуальність і буттєва активність (згадаймо, демонічну жінку, як правило, звинувачують у чаруванні та використанні магії, а це не що інше як засіб і знаряддя активного втручання в сили природи з метою їх знову-таки активного перетворення собі на благо [10]).

Як бачимо, відчуття автором жінки досить сильно варіюється. Там, де жінка не конче асоціюється зі злом та фатальною вбивцею,

все одно, помітні намагання виділити жіночу природу як іншу «щодо чоловіка і в порівнянні з ним» [1, с. 41], «жінка — мінусова істога» [5, с. 320]. При цьому головне завдання при написанні творів для автора — досягнути, аби читачі співчували героїням, а не зневажали їх [2, с. 13]. Отож, автор намагався пояснити, за яких життєвих обставин відбулося вивільнення містичної енергії жінки, розкриття першопричин поведінки та знайти їй виправдання. Для Валерія Шевчука «фольклорна фантастика — символічна персоніфікація психічного життя людини» [3]. А звичайна жінка виявляє свої міфологічні риси у період максимального сплеску почуттів — тоді відбувається перетворення — вихід за межі людської спільноти в особливу дійсність. Демонізм — тіньова сторона людської психіки, що вивільняється у надзвичайних обставинах. Водночас це неодмінна складова незбагненого жіночого ества. Таким чином, Валерій Шевчук створює культурний міф української жіночості, репрезентуючи активне начало матриархальної культури як демонічну жіночість.

Література:

1. Яковенко С. Гендерна проблематика в прозі Валерія Шевчука / С. Яковенко // Волинь-Житомирщина. — Вип. 17. — Житомир, 2007. — С. 39-48.
2. Валерій Шевчук: «Хочу бачити в жінці людину, а не друга людини» / Розмову вела Л. Таран // Україна. — 1994. — №8. — С. 12-13.
3. Рябчій І. Валерій Шевчук: «З чортами я не зустрічався, а з жінками, що називали себе відьмами, так» / І. Рябчій // «Главред». — 2009. — 4 серпня. <http://glavred.info/archive/2009/08/04/174420-0.html>
4. Шевчук В.О. Птахи з невидимого острова: Роман, повісті / В.О. Шевчук. — К.: Радянський письменник, 1989. — 470 с.
5. Шевчук В.О. Біс плоті: істор. повісті / В.О. Шевчук. — К.: Твім інтер, 1999. — 360 с.
6. Ткачук М. Наративне поле «магічного реалізму» Валерія Шевчука // Ткачук М. Наративні моделі українського письменства / М. Ткачук. — Тернопіль, 2007. — С. 436-456.
7. Городнюк Н. Барви і коди саду: Семантика образу у творчості Валерія Шевчука / Н. Городнюк // Українська мова та література. — 2004. — №15. — С. 15-18.
8. Шевчук В.О. Вибрані твори: Роман-балада. Оповідання / В.О. Шевчук. Передм. М.Жулинського. — К.: Дніпро, 1989. — 526 с.
9. Городнюк Н.А. Культурні аспекти проблеми демонічної жіночості у творчості Валерія Шевчука / Н.А. Городнюк //

Актуальні проблеми слов'янської філології: Міжвуз. зб. наук. ст. / Редкол.: В.О.Соболь та ін. – К.: Знання України, 2004. – Вип. 9: Лінгвістика і літературознавство. – 2004. – 521 с. www.bdpu.org/scientific_published/akt_probl_sl_filol-9/16.doc

10. Даниленко В. У пошуках демонічної жінки (архетип Аніми в пізніх повістях Валерія Шевчука) / В. Даниленко // Слово і час. – 2000. – №2. – С. 21-24.

11. Логвиненко О. Між двома полюсами обертається думка Валерія Шевчука у книжці повістей «Жінка-змія» / О. Логвиненко // Вітчизна. – 2000. – №1-2. – С. 150-152.

12. Шевчук В.О. Горбунка Зоя / В.О. Шевчук // Сучасність. – 1995. – 3 березня (407). – С. 9-63.

Бугайчук К.В. «Женские мифологические образы в творчестве Валерия Шевчука»

В статті розглядається процес створення культурного міфа української жінченості в произведениях Валерія Шевчука.

Ключевые слова: мифологизм, демоничность, женские персонажи.

Bugajchuk K.V. «Female mythological characters in Valery Shevchyuk's creativity»

In article is considered the process of creation of cultural myth of the Ukrainian feminity in Valery Shevchyuk's works.

Keywords: mifologizm, demonizm, female characters.